शोधनिर्देशक
शशाङ्कशेखर चटर्जी
सह-प्राध्यापक, त्रि.वि.

टीकाराम उदासीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
नेपाली शिक्षण विभाग
महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज
स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत

शोध–पत्र

शोधार्थी
बीरभान के.सी.
परीक्षा रोल नं. : ३८२४
त्रि.वि. दर्ता नं. : ११६३-९५
नेपाली शिक्षण विभाग
महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज, बाँके
२०६७

सिफारिस–पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज स्नातकोत्तर तह नेपाली द्वितीय वर्षका छात्र बीरभान के.सी. ले यस नेपाली शिक्षण विभागमा प्रस्तुत **'टीकाराम उदासीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन'** नामक शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । अत्यन्त मेहनतका साथ तयार गरिएको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु । अत : यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली विभाग समक्ष सिफारि स गर्दछु ।

मिति- २०६७।८।५

शोधनिर्देशक
शशाङ्कशेखर चटर्जी
सह-प्राध्यापक, त्रि. वि.
महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज, बाँके

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली शिक्षण विभाग
नेपालगन्ज

स्वीकृति-पत्र

स्नातकोत्तर तह नेपाली द्वितीय वर्षका विद्यार्थी **बीरभान के.सी.** द्वारा यस नेपाली शिक्षण विभागमा प्रस्तुत **'टीकाराम उदासीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन'** नामक शोधकार्यलाई नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तह उपाधिका निम्ति स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

x:tfIf/

१. **अध्यक्ष-**	**श्री गिरिराज पौडेल,**	**विभागीय प्रमुख**	....
२. **सदस्य-**	**श्री**	**बाह्य परीक्षक**	....
३. **सदस्य-**	**श्री शशाङ्कशेखर चटर्जी**	**शोधनिर्देशक**	....

मिति- २०६७।८।८

कृतज्ञता–ज्ञापन

"टीकाराम उदासीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन" शीर्षकको शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रोवर्षको दशौंपत्रको प्रयोजनका लागि श्रद्धेय गुरु. सहप्राध्यापक शशाङ्कशेखर चटर्जीज्यूको निर्देशनमा तयार पारेको हूँ । आफ्नो कार्यव्यस्तताका बीचमा पनि यो शोधपत्र तयारीका सन्दर्भमा सदा प्रेमपूर्वक निर्देशन तथा अमूल्य सुझाव प्रदान गर्नुहुने मिष्ठभाषी गुरुप्रति म मेरो जीवन यस धर्तीमा रहँदाको दिनसम्म ऋणी रहनेछु ।

प्रस्तुत शीर्षकमा शोध गर्न स्वीकृति प्रदान गरी शोध लेख्ने अवसर प्रदान गरी आवश्यक प्रक्रिया पुऱ्याई सहयोग गर्नुहुने श्रद्धेय गुरु विभागीय प्रमुख गिरीराज पौडेलज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्रको तयारीका क्रममा सहयोग गर्ने केन्द्रीय पुस्तकालय कीर्तिपुर, क्षेत्रीय पुस्तकालय, नेपालगन्ज, राप्ती साहित्य परिषद दाङ्ग, लेखक संघ दाङ्ग, नयाँ युगबोध राष्ट्रिय दैनिक दाङ्ग, गाउँघर साप्ताहिक दाङ्ग, जनउभार साप्ताहिक दाङ्ग र उदय जी.एम. प्रति आभार व्यक्त गर्दछु । साथै प्रस्तुत शोधपत्र लेखाइका क्रममा जेजति विद्वतवर्गका रचना र कृतिहरुको सहयोग लिएको छु । वहाँहरुको यहाँ स्मरण गर्दै आभार व्यक्त गर्दछु ।

मेरो अध्ययन अगाडि बढाउन सधैं आशिर्वाद दिइरहने आमा लाली खत्री, स्व. बुबा उदे खत्री र स्व. दाजु प्रेमबहादुर के.सी. प्रति म चिरऋणी छु । मेरो पढाईलाई अगाडि बढाउन हर पक्षबाट सहयोग गर्ने मेरो ससुरा बुबा रुद्रविर रावत र सासुआमा हुमादेवी रावत प्रति पनि ऋणी नभई रहन सक्दैन । मेरो अध्ययनका क्रममा हरपाइला पाइलामा सहयोग गर्ने मेरो जीवन सङ्गिनी गिता तथा शोध नायकसँग परिचय गराई लेखन कार्यमा सहयोग गर्ने मित्र वीरेन्द्र शाहीप्रति कृतज्ञ छु । आफ्ना बालसुलभ चाहनालाई थाँती राखेर बाबालाई पढाएर ठूलो मान्छे बनाउने सपना बोक्ने मेरा अबोध बालक छोरा विवेक र विश्वप्रति पनि धन्यवादका पात्र छन् । त्यसैगरी शोधपत्र छिटोछरितो र शुद्ध रुपमा टङ्कण गरी सहयोग गर्नु हुने न्यू लुम्बिनी पुस्तक पसल, नेपालगन्जका सञ्चालक भाइ सबिन लुईटेललाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्तमा प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मुल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज, नेपाली विभागसमक्ष पेश गर्दछु ।

२०६७७२४

____

aL/efg s]=
;L=

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली विभाग
नेपालगन्ज, बाँके
२०६७

विषयसूची

परिच्छेद एक- शोध-परिचय	1–7
१.१ शोधशीर्षक	२
१.२ शोधप्रयोजन	२
१.३ विषय प्रवेश	२
१.४ समस्या कथन	३
१.५ शोधका उद्देश्यहरु	३
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.७ शोधको औचित्य	५
१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन	५
१.९. शोधविधि	६
१.१० शोधपत्रको रुपरेखा	६

परिच्छेद दुई : टीकाराम उदासीको जीवनी र व्यक्तित्व	8–26
२.१ जीवनी	९
२.१.१ उदासीको पारिवारिक पृष्ठभूमि	९
२.१.२ टीकाराम उदासीको बाल्यकाल	१०
२.१.३ शिक्षादीक्षा	१०
२.१.४ विवाह र दाम्पत्य जीवन	११
२.१.५ पारिवारिक अवस्था	१२
२.१.६ आर्थिक अवस्था	१२
२.१.७ संस्थागत संलग्नता	१२
२.१.८ बसाइँसराई	१३
२.१.९ सम्मान र पुरस्कार	१३
२.१.१० अनुभव र कार्य	१४
२.१.११ प्रेरणा र प्रभाव	१५
२.२ उदासीको व्यक्तित्व	१६
२.२.१ शारीरिक व्यक्तित्व	१६
२.२.२ स्वभाव	१७
२.२.३ शैक्षिक व्यक्तित्व	१७
२.२.४ सम्पदाकीय व्यक्तित्व	१८
२.२.५ पत्रकार व्यक्तित्व	१९
२.२.६ साहित्यिक व्यक्तित्व	१९

२.२.६.१ कवि उदासी १९
२.२.६.२ गीतकार २१
२.२.६.३ गजलकार २२
२.२.६.४ कथाकार २३
२.२.६.५ निबन्धकार २३
२.२.६.६ अनुवादक २४
२.२.६.७ समालोचक २४
२.२.७ जीवनदर्शन २५

परिच्छेद तीन : टीकाराम उदासीको साहित्यिक यात्रा र उनका कृतिहरुको वर्गीकरण २७-४६

३.१ उदासीको साहित्यिक यात्रा २८
३.१.१. उदासीको साहित्यिक यात्राको विकासक्रम २८
३.१.२ साहित्य यात्राको पृष्ठभूमि २८
३.१.३ साहित्य यात्रा २८
३.१.३.१ पहिलो चरण (वि.सं. २०४६ देखि २०४९ सालसम्म) २९
३.१.३.२ दोस्रो चरण (वि.सं. २०५० देखि वि.सं. २०५९ सालसम्म) ३१
३.१.३.३ तेस्रो चरण (वि.सं. २०६० देखि हालसम्म) ३३

३.२ टीकाराम उदासीका कृतिहरुको वर्गीकरण ३५
३.२.१ विषयवस्तुको आधारमा कवि उदासीका कविताको वर्गीकरण ३५
३.२.१.१ प्रकृतिप्रधान कविता ३६
३.२.१.२ निराशावादी कविता ३७
३.२.१.३ प्रगतिवादी कविता ३७
३.१.३.४ विसङ्गतिवादी कविता ३९
३.१.३.५ समानताको वकालत गर्ने कविता ३९
३.१.३.६ विद्रोह र क्रान्ति चेत बोकेका कविता ४०
३.२.२ विषयवस्तुको आधारमा गजलकार उदासीको गजलको वर्गीकरण ४१
३.२.२.१ प्रगतिवादी गजल ४२
३.२.२.२ निराशावादी गजल ४३
३.२.२.३ व्यङ्ग्यवादी गजल ४४
३.२.२.४ समानताको वकालत गर्ने गजल ४५

परिच्छेद चार : उदासीका कृतिहरुको अध्ययन र उनको योगदान ४७- ९४

४.१ उदासीका कृतिहरुको अध्ययन ४८
४.१.१ टीकाराम उदासीका कविता कृतिको अध्ययन ४८

४.१.१.१ विषयवस्तु ४९
४.१.१.२ संरचना विधान ५०
४.१.१.३ लय विधान ५१
४.१.१.४ अलङ्कार विधान ५२
४.१.१.४.१ शब्दालङ्कार ५३
४.१.१.४.२ अर्थालङ्कार ५४
४.१.१.५ भाषाशैली ५५
४.१.१.६ कथनपद्धति ५६
४.१.१.७ केन्द्रीय भाव ५७
४.१.१.८ निष्कर्ष ५७
४.१.२ टीकाराम उदासीका गजल कृतिहरुको अध्ययन ५८
४.१.२.१ विषयवस्तु ५९
४.१.२.२ संरचना विधान ६०
४.१.२.३ लय विधान ६१
४.१.२.४ शैली ६२
४.१.२.४.१ सरलता ६२
४.१.२.४.२ सङ्क्षिप्तता ६३
४.१.२.४.३ नवीनता ६३
४.१.२.४.४ प्रभाव वा असर ६४
४.१.२.५ कथनपद्धति ६४
४.१.२.६ केन्द्रीय भाव ६४
४.१.२.७ निष्कर्ष ६५
४.१.३ टीकाराम उदासीको “अनुभूतिका बाछिटाहरु” हाइकू सङ्ग्रहको अध्ययन ६५
४.१.३.१ विषयवस्तु ६६
४.१.३.२ संरचना विधान ६७
४.१.३.३ लय विधान ६८
४.१.३.४ भाषाशैली ६९
४.१.३.५ कथनपद्धति ६९
४.१.३.६ केन्द्रीय भाव ७०
४.१.३.६ निष्कर्ष ७०
४.१.४ टीकाराम उदासीका कवितात्मक प्रवृत्तिहरु ७०
४.१.४.१ प्रकृति चित्रण ७१
४.१.४.२ स्वदेश प्रेम ७१
४.१.४.३ सामाजिक एवम् राजनैतिक विकृति र विसङ्गतिको विरोध ७२
४.१.४.४ क्रान्तिकारी भावना ७२
४.१.४.५ व्यञ्जनात्मक चेतना ७४

४.१.४.६ मानवतावादी भावना ७४
४.१.४.७ निराशावादी स्वर ७५
४.१.४.८ विद्रोही भावना ७६
४.१.४.९ पीडा बोधको भावना ७६
४.१.४.१० भविष्यप्रति आशावादी ७७
४.१.४.११ बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग ७८
४.१.५ टीकाराम उदासीका गजलकीय प्रवृतिहरु ७९
४.१.५.१ प्रगतिशील चिन्तन ८०
४.१.५.२ निराशावादी स्वर ८०
४.१.५.३ सहरी सभ्यताको वितृष्णा ८१
४.१.५.४ विकृति र विसङ्गतिको चित्रण ८२
४.१.५.५ व्यङ्ग्यचेतना ८४
४.१.५.६ नैतिक आदर्शप्रति जोड ८४
४.१.५.७ नयाँ युगको खोजी ८५

४.२ टीकाराम उदासीको योगदान ८६
४.२.१ नेपाली कविताको विकासक्रममा टीकाराम उदासीको स्थान ८६
४.२.२ नेपाली कविता क्षेत्रमा टीकाराम उदासीले दिएको योगदान तथा मूल्याङ्कन ८९
४.२.३ नेपाली गजलको विकासक्रममा टीकाराम उदासीको स्थान ९०
४.२.४ नेपाली गजल क्षेत्रमा टीकाराम उदासीले दिएको योगदान तथा मूल्याङ्कन ९३

परिच्छेद पाँच - निष्कर्ष तथा उपसंहार 95–97

सन्दर्भसामग्री

परिशिष्ट